

کتاب نفثه المصدور و بررسی آن از سه بعد محتوی، تکنیک زبانی و فرم

هانیه امیری کیا

دانشجوی ترم سوم دکتری زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه آزاد، واحد تهران-شمال

چکیده:

کتاب نفثه المصدور یک کتاب تاریخی- ادبی و از آثار فاخری است که نویسنده‌ی آن یعنی محمد زیدری نسوی در قالب داستان، وقایع و رویدادهای مهم قرن هفتم که مرتبط با حمله‌ی مغول به ایران است و همچنین حوادثی که بر نویسنده گذشته است را بیان می‌کند. هدف از این نوشتار آشنا کردن مخاطب با فنون و شگردهای ادبی است که نویسنده در نگارش خود به کار برده است. روش جمع‌آوری اطلاعات در این کار پژوهشی تحلیلی- توصیفی است و نتایج به دست آمده این است که نویسنده حوادث و اتفاقات را که در قرن هفتم بر خود و جامعه‌ی ایران گذشت را با فنون و شگردهای ادبی و استفاده از عواطف و احساسات برای خواننده ملموس و جذاب کرده است.

کلمات کلیدی:

نفثه المصدور- جامعه‌ی ایران- مغول- زیدری نسوی- شگردهای ادبی

مقدمه:

حمله‌ی مغول به کشور ایران، بدترین و اسفناک‌ترین حادثه‌ای بود که در این سرزمین به وقوع پیوست. تأثیرات منفی آن تا به امروز در تمام زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و روانی بر جای مانده است. شدت این کشتارهای بی رحمانه به حدی بوده که علاوه بر اینکه بسیاری از مردم بی گناه را به خاک و خون کشید بلکه آسیب‌های مالی و فرهنگی ناشی از آن بر روح و روان بازماندگان تأثیرات ناخوشایندی گذاشت. در نتیجه‌ی پیروزی و چیره شدن مغولان بر خاک ایران، جامعه دچار بحران شد. چرا که پیامدهای اجتماعی و روانی آن بسیار ماندگارتر از ویران و تخریبی بود که به وجود آوردند. از جمله اینکه روحیه رخوت، تنبلی، ناامیدی اندوه را بر روح و روان مردم ایران حاکم کرد. در اینکه شاعران و نویسندگان از شرایط روانی و اجتماعی زمانه‌ی خود تأثیر می‌پذیرند شکی نیست. این تأثیرات به صورت آگاهانه یا ناخودآگاه در آثار آن‌ها نمود پیدا می‌کند. اثرات حمله‌ی مغول را نیز می‌توان در کلام شاعران و نویسندگان جستجو کرد. به خصوص آن‌هایی که در زمان حمله، شاهد و ناظر مستقیم فجایع بودند. از جمله‌ی این افراد شهاب الدین زیدری نسوی است که از ایشان آثار فاخری چون نفثه‌المصدر و سیرت سیرت جلال الدین منکبرنی بر جای مانده است. کتاب نفثه‌المصدر شرح وقایعی است که هنگام حمله‌ی مغول بر او و اربابش جلال الدین گذشته است و امروز با خواندن آن می‌توان با روایات نویسنده به عنوان یکی از افرادی که در آن روزگار می‌زیست و کسی که از حمله مغول تدثیر پذیرفته بوده است، پی برد. روحیاتی که تا حدی آن را می‌شود به تک تک بازماندگان فاجعه‌ی حمله مغول تعمیم داد. از جمله پیامدهای آن می‌توان به اضطراب، افسردگی، مرگ اندیشی، تقدیرگرایی و تسلیم اشاره کرد.

۱- آشنایی با مؤلف:

«شهاب‌الدین محمد بن علی محمد منشی خزندری زیدری نسوی، معروف به محمد زیدری یا شهاب زیدری یکی از منشیان بزرگ نیمه اول قرن هفتم هجری است. تحصیلات وی در خراسان خاصه در ادب پارسی و عربی و در علم ترسل و انشا صورت گرفت.» (طهماسبی، ۱۳۹۵: ۱۷۳) در ادامه، نسوی «سال ۶۲۲ به درگاه جلال‌الدین منکبرنی پیوست. تا آنکه سرانجام در آخرین برخورد سلطان با لشکر تاتار در سال ۶۲۸ او نیز پس از کشته شدن مخدوم خویش و سرگردانی در آسیای صغیر و آذربایجان به دیار المک‌المظفر شهاب‌الدین غازی از سلاطین کرد ایوبی پیوست و در آنجا کتاب نفثه‌المصدر را در سال ۶۳۲ به پارسی نگاشت. او در سال ۶۳۹ به حلب رفت و همانجا در حدود سال ۶۴۷ در گذشت.» (همان: ۱۷۴-۱۷۳)

۲- کتاب نفثه‌المصدور:

« نام این کتاب به معنی خلطی است که از سینه صاحب درد بیرون می‌آید که در اینجا مجازاً غصه و درد دل است. » (شمیسا، ۱۳۸۷: ۱۴۲) «نفثه‌المصدور کتابی است مختصر، تألیف نسوی که منشی سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه بود. در آخرین جنگ شاهزاده شجاع با مغولان، همراه او بود و خاطرات خود را از این شکست نوشته است. از این رو کتابی تاریخی ادبی است. » (همان: ۱۴۱) معمول است کتب تاریخی به شیوه مرسل نگاشته می‌شوند اما « نسوی این کتاب را علاوه بر جنبه‌ی تاریخی به لحاظ بیان عواطف و احساسات مقامی داده است. » (همان ۱۴۲)

۳- نثر کتاب:

انشای این کتاب منشیانه و فصیح است و نویسنده در نگارش آن به افراط از زبان و ادب عرب استفاده کرده با این حال قسمت‌هایی از اثر او متضمن عبارات فارسی معتدل و نغزی است که نشان می‌دهد نویسنده در زبان پارسی ماهر و توانا بوده است. زیدری از نویسندگان تصنعی است که در نثر به ایراد تشبیهات، استعارات و پاره‌ای از صنایع شعری می‌پردازد به صورتی که در این راه با چنان توانی پیش می‌رود که گاه قطعات نثر خود را تا آستانه شعر لطیف می‌رساند. (صفا، ۱۳۷۰: ۱۱۷۹-۱۱۸۲) در جمله بندی کتاب، پس از مراعات بدایع لفظی و معنوی که گویی وجهه مؤلف بدان مقصور بوده، آنچه بیشتر جالب به نظر می‌رسد وجود جمله‌های معترضه است که گاه کلام را ناهموار و متکلف می‌سازد. (شمیسا، ۱۳۸۷: ۱۴۲) در این صورت فهم عبارات بر خواننده ناآشنا و دشوار است. چنانچه روشن است « مبنای نثر مصنوع و فنی بر آرایش سخن و تناسب لفظ و معنی، همچون آوردن سجع، موازنه، ترصیع، تضمین مزدوج، ایهام، تضاد و... است که در انشای نفثه‌المصدور توجه جالب و چشمگیر نویسنده در مراعات سجع، موازنه و قرینه سازی از نکات حائظ اهمیت است. با بکارگیری واجهای مشترک در این صنایع موجب به وجود آمدن فضای موسیقایی خاص و زیبا در این نثر گردیده است. » (مهربان، ۱۳۹۰: ۱۴۴)

۴- بررسی ساختار:

چنانچه می‌دانیم، نظریه ساختارگرایی به عنوان یکی از مؤثرترین نظریه‌های قرن بیستم در تمامی حوزه‌های علوم انسانی حضوری فعال و نافذ داشته است. زبان‌شناس ساختارگرا به دنبال آن است که دریابد حوزه ادبیات و آفرینش ادبی و ساخت اثر در کل نظام‌های زبان‌شناختی و نشانه‌شناختی چیست. در واقع دست یافتن به راز پنهان و جنبه‌های زبان‌شناختی اثر ادبی از طریق بررسی ساختار است. (علوی مقدم، ۱۳۷۷: ۱۸۷) در این مقاله به سه جنبه از محتوا، تکنیک زبانی و فرم پرداخته شده است.

۱-۴- محتوا:

«محتوا، درون‌مایه و مضمون یک اثر بیش از دیگر عناصر ساختاری می‌تواند روی خواننده تأثیری ژرف بگذارد.» محتوای نفثه‌المصدر را می‌توان تاریخی- شرح حال نویسی خواند. نویسنده قالب روایی- داستانی را برای اثر خود برگزید که دیدی دقیق سیاست حاکم بر جامعه و اجتماع زمان خود را به تصویر می‌کشد. موضوع کتاب عقده‌گشایی‌ها، درد دل گویی‌ها و شکوه‌گری‌هاست. فن تاریخ‌نگاری در زمان این نویسنده به گونه‌ای است که گاه به سوی پیشه شخصی می‌گراید. اوج این شاخه را در زمان مغول دانسته‌اند. نسوی، نفثه‌المصدر را با هدف گزارش اخبار مشتقات حادث بر او نگاشته است. پیام کلی اثر با بافتی ادبی و مصنوع همراه شده است که هم در بردارنده بازگویی و باز آفرینی حوادث کشنده و سوزناک ناشی از حمله تاتار است و هم مسائل شخصی و روحی نویسنده به تصویر کشیده شده است.» (طهماسبی، ۱۳۹۵: ۱۷۶) از سویی دیگر «نویسنده بر آن است که فلسفه حاکم بر زمان خود را پیوند خورده با عنصر خردگرایی و عقل ورزی معرفی کند. با توجه به دیدگاه وی در بحث بخت و اقبال، روزگار، تلاش و اراده می‌توان گفت نگرش نسوی اختیارگرا است. به اراده و اختیار توجه نشان داده و جبرگرایی را نفی می‌کند.» (همان: ۱۷۷)

۲-۴- تکنیک زبانی:

«نویسنده هر قدر بر زبان تسلط بیشتری داشته باشد، در آفرینش ادبی خود موفق‌تر است. نویسنده با بکارگیری صنایع ادبی و بهره‌گیری از تکرار و بازی با لغات، لفظ و معنا را به هم پیوند داده و با ابزار کلام و ایجاد موسیقی به فضا سازی از رنج غارت مغولان پرداخته است.» (مهربان، ۱۳۹۰: ۱۵۲) «در نفثه‌المصدر نویسنده خود را به آوردن صنایع ملزم کرده است که گاه به تکلف کشیده می‌شود. البته هنر وی تحت تأثیر سبک نوشتاری زمانه او بوده است. در این اثر توجه فراوان به جمله‌های معترضه، و توضیحی بوده که از ویژگی‌های مخصوص به سبک نویسنده است. علاقه وافر به واژگان و عبارات عربی در خلال موضوع، قرینه سازی، موازنه، عبارات پر ابهام همه و همه از تکنیک‌های زبانی اثر است.» (طهماسبی، ۱۳۹۵: ۱۷۸) در بررسی سطح آوایی «در تناسب وزن شعری، زیدری در آن جا که زبان به بیان غم و اندوه می‌گشاید از اوزان سنگین و مؤخر استفاده می‌کند.» (همان: ۱۷۹) در بررسی سطح صرفی و نحوی «کلمات و افعال با ساختار مشتق و یا مشتق-مرکب، جمله‌های مرکب، صفات بسیط و غیر بسیط از خصوصیات صرفی نفثه‌المصدر است. اطناب کلامی، حاشیه پردازی به کاربرد اصطلاحات علمی از دیگر مواردی است که می‌توان به آن اشاره کرد.» (همان: ۱۸۰)

۳-۴- فرم:

«در بحث شخصیت پردازی هرچند اثر زیدری نسوی حادثه محور است اما گاه چنان به توصیف و تصویر سازی شخصیت‌های داستان خود می‌پردازد که به سوی شخصیت محوری پیش می‌رود.» (حسین پناه، ۱۳۸۶: ۱۰) خواننده در صحنه پردازی‌ها، توجه به زمان و مکان و موقعیت‌های حوادث و اشخاص، گویی مستقیماً در صحنه حضور دارد. نسوی در فضا سازی به خوبی عمل کرده بطوری که فضای غم، شادی، ترس

و... در هر قسمتی از اثر با وقایع و حوادث هماهنگ است. زاویه دید در نفثه‌المصدور همانگونه که مؤلف در خاطرات خود بیان می‌کند پرنده‌وار البته با دیدی واقع‌بینانه است». (همان: ۱۸۳) از بن‌مایه‌های داستان می‌توان به «گریز و فرار، خیانت، سفله پروری روزگار، وفاداری به مخدوم، شرح مصائب و... اشاره کرد. در این روایت با کانون درونی نویسنده حضوری ایستا و پویا دارد. حکایت‌های تو در تو گاهی در توالی داستان ابهام زمانی ایجاد می‌کند». (همان: ۱۸۵)

۵- بررسی نقد بر کتاب:

در بررسی و نقد کتاب نفثه‌المصدور می‌توان به نو تاریخی‌گری بر متنیت تاریخی اشاره کرد. در اینگونه نقدها هدف تاریخ‌گرایان، با مطالعه آثار ادبی به دوران‌های گوناگون تاریخی، آشکارسازی روابط قدرت بر اجتماع و برعکس اشاره می‌کنند. نفثه‌المصدور از کتب روایی‌ای است که از قضا با خواندن آن می‌توان با دید نسبتاً دقیق به سیر حوادث تاریخی پرداخت. لحن پر فراز و فرود نویسنده خبر از محیط ملتهب جامعه می‌دهد. از طرفی در رویکرد پدیدارشناسانه می‌توان گفت: «نفثه‌المصدور یک واقعیت عینی مطابق با اصالت تاریخی نیست بلکه با واقعیتی که در اجتماع بوده سازمان‌دهی شده و توسط یک سوژه منفرد ذهنی تجربه شده است. حضور قاطع من متفکر در سیر وقایع، ادراک متفاوت نویسنده از حوادث، توجه نشان دادن مخاطب به ابعاد پنهان واقعیت‌ها و... از مهم‌ترین رویکردهای پدیداری است که در کتاب به آن برخورد می‌کنیم». (طلوعی آذر، نوری، ۱۳۹۸: ۱۳۱)

۶- نتیجه‌گیری:

نفثه‌المصدور اثر محمد زیدری نسوی یک اثر فاخر در قالبی داستانی است که با بیان روایی و نثر فنی، وقایع و رویدادهای قرن هفتم را در خصوص حمله مغول و حوادثی که بر نویسنده گذشت بازگو می‌کند. در این مقاله به بررسی این کتاب ارزشمند به جهت ساختار و عواملی چون محتوا، تکنیک زبانی و فرم که بر ساختار تأثیرگذار هستند، پرداخته شد. زیدری در این کتاب واقعیات تلخی که در قرن هفتم بر جامعه‌ی ایران گذشت را به صورت هنرمندانه برای خوانندگان و مخاطبان روایت می‌کند به طوری تجسم محتوای مطالب آن باورپذیر است و یک تصویرسازی درست و واقعی را در ذهن مخاطب با به کارگیری عواطف، احساسات و شگردهای ادبی و زبانی ایجاد می‌کند. نکته این‌که چون نویسنده خود با چشم سر وقایع و فجایع را دیده است (نه این‌که از تقل قول و نوشته دیگران استفاده کند) می‌توان گفت که صحت و درستی مطالب و موضوعات مطرح شده از درجه‌ی بالایی برخوردار است.

الف- کتاب‌ها:

- ۱- شمیسا، سیروس (۱۳۸۷). سبک‌شناسی نثر، تهران، میترا.
- ۲- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۰). تاریخ ادبیات در ایران، تهران، فردوس.
- ۳- علوی مقدم، مهیار (۱۳۷۷). نظریه‌ها و نقد ادبی معاصر. تهران. سازمان سمت.

ب- مقالات:

- ۱- حسین پناه، فرحناز (۱۳۸۶). زیبا‌شناسی نثر دولت آبادی، مجله رشد آموزش زبان و ادب فارسی، دوره ۲۰، شماره ۴.
- ۲- طلوعی آذر، عبدالله، زهرا، نوری (۱۳۹۵). تحلیل ابعاد ادبی و تاریخی نفثه‌المصدر نسوی با رویکرد پدیدارشناسانه، متن پژوهی ادبی، سال ۲۳، شماره ۸۲.
- ۳- طهماسبی، فریدون، سولماز مظفری (۱۳۹۵). سبک‌شناسی نفثه‌المصدر زیدری نسوی، فنون ادبی، سال ۸، شماره ۱.
- ۴- مهربان، صدیقه (۱۳۹۰). نگاهی تازه به ویژگی‌های زبانی و بلاغی نفثه‌المصدر، فصل‌نامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ۴، شماره ۴.